

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA KELISHIK QO'SHIMCHALARINING QO'LLANISHI

G'ofurova Sevara Nodirbek

Chirchiq davlat pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-bosqich talabasi

Muratova Nafisa Baxtiyorovna

Ilmiy rahbar: O'zbek tilshunosligi kafedrasida o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Alisher Navoiy asarlarining til nuqtai nazaridan tahlil jarayoni amalga oshirilgan. Bu jarayonda Navoiy asarlaridagi kelishik qo'shimchalari davrlar o'tib qanday o'zgarishlarga uchraganligi va vaqtlar o'tgani sari tilshunoslikda adabiy tilning o'z me'yoriga tushish holatlarini kuzatish mumkin. Navoiyning bir nechta asarlaridan olingan misollar asosida kelishik kategoriyalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: *Navoiy, kelishik kategoriyalari, qaratqich kelishigi, tushum kelishigi, jo'nalish kelishigi, chiqish kelishigi, til.*

KIRISH

Avvalo Navoiy tiliga biroz to'xtalib o'tsak, bilamizki, umumo'zbek xalq tili XV asrda Alisher Navoiy tomonidan mukammal adabiy til darajasiga ko'tarildi. Navoiy o'z tilini turkiy til deb atagan bir vaqtda, Bobur: "Bu til Andijon shevasiga yaqin til", - deb izohlaydi. Alisher Navoiy tomonidan yaratilgan adabiy tilning uslubi juda ko'p turkiy shoirlar hamda yozuvchilar uchun andoza bo'ldi, hatto nasriy asarlar uchun xos bo'lgan uslubi XIX asrgacha saqlanib qolgan. Alisher Navoiy asarlarining tili badiiy adabiyot tilining eng yaxshi namunalaridan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR VA METADOLOGIYA

Hozirgi o'zbek adabiy tilidagi ot so'z turkumi avvaldan shakllangan va shu bugungacha yetib kelish davrida turli ko'rinishlarga ega bo'lgan. Ular tilning ichki imkoniyatlari, tashqi ta'sirlar va yana ko'pgina taraqqiyotlar natijasida rivojlangan. Bu kabi o'zgarishlarga qadimgi turkiy tilda yozilgan asarlar va obidalardagi manbalarning til xususiyatlarini o'rganish orqali duch kelamiz. Turkiy tilni davrlashtirishda barcha davrlarning o'ziga xos grammatik shakllariga ega ekanligini ko'rishimiz mumkin. Qadimgi turkiy tilda ot so'z turkumiga taaluqli kelishik qo'shimchalarining ifodalanishi keying davrlarda bir muncha o'zgargan. Kuzatishlar natijasida Alisher Navoiy asarlarida kelishik qo'shimchalari ko'makchilar bilan sinonimlik (ma'nodoshlik) hosil qilganiga ham guvohi bo'ldim. Gapda otning yoki otlashgan so'zlarning fe'lga, ba'zi holatlarda esa qolgan boshqa so'z turkumlariga munosabatini ifodalaydigan kategoriyalar bu kelishiklardir. Hozirgi o'zbek tilidagidek eski o'zbek tilida ham 6 ta kelishik shakli bo'lgan. Qadimgi turkiy tillarga oid vosita kelishigi esa XIII – XIV asrlarga mansub yozma yodgorliklarning tilida qo'llangan. XV asrdan boshlab esa bu kelishigining qo'llanishi biroz kamaygan va bora-bora grammatik xususiyatini yo'qotib, keyinchalik kelishik kategoriyasi sifatida iste'moldan ham chiqib ketgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMLAR

Bosh kelishigi maxsus qo'shimchaga ega emas va u otning bosh ko'rinishini ifodalaydi. Shuning uchun ham davrlar mobaynida o'zgarishsiz qolgan. Bosh kelishikning asosiy vazifasi gapda ega vazifasida kelishdir. Alisher Navoiyning “ Majolisun nafois “ asarida bunga quyidagicha parcha orqali misol keltirishimiz mumkin:

Quyash har kun yuz urur ul qapuqqa.

Alisher Navoiy o'zining "Munshaot" asarida **qaratqich kelishigini** ko'p holatlarda belgili qo'llagan. Hatto qator kelgan qaratqichlarning ikkalasi ham belgisiz kelmagan. Masalan:

Qullarning vahmining bir uluq natijasi.

Asarda aniqlovchi vazifasida kelgan qaratqich kelishigidagi so'z butunning bo'lagi, qismni ifodalagan:

Qara yig'achning sarig' barglaring yel uchurg'ani.

Tushum kelishigining -n affiksli ko'rinishi ham eski o'zbek tilida ancha keng qo'llangan. Lekin bu affiks faqat III shaxs shaklidagi so'zlarga qo'shilgan: *yolin* (yo'lini), *qashin* (qoshini), *hammasin* (hammasini), *lahjasin* (lahjasini), *gapin* (gapini) kabi.

XV asr va undan keyingi vaqtlarda bu shakl asosan nazmiy asarlarda qo'llangan bo'lib, ba'zan nasriy asarlarda ham uchraydi. Xususan, Navoiyning "Majolisun nafa'is" asaridagi quyidagi gapda bunga amin bo'lamiz:

Anjumanda bir qasidasin oquydu erdi.

Tushum kelishigining -i affiksli ko'rinishi ayrim manbalarda qo'llangan bo'lib, asosan egalik shaklining I shaxs birligidagi so'zlarga qo'shilgan. XV asr va undan keying davrlarda bu shaklda qo'llanish faqatgina nazmiy asarlarda uchraydi. "Majolisun nafa'is" dan keltirilgan misralarga diqqat qaratamiz:

Salayin ozumi ozga adyara // kongulni bag'lag'ayin ozga yara.

Tolun ayg'a nisbat ettim yarimi // ul xijalatdin kam oldi yarimi.

Tushum kelishigining belgisiz qo'llanishi ot turkumidagi so'zlarga, ya'ni turdosh otlarga xos xos. Nimani? (nimalarni?) so'rog'iga javob bo'luvchi otlar boshqaruvchi fe'l bilan yondosh kelganda belgisiz qo'llanadi. Navoiyda quyidagicha misol keltirilgan:

Manga xil'at kiyurib, qosh tutti.

Navoiy asarlarida tushum kelishigi qaratqich kelishigi o'rnida qo'llanib kelgan holatlari ham mavjud:

Ikki zulfung kongullarni panahi.

Majhul darajadagi fe'llar Navoiyning nasriy asarlarida tushum kelishigidagi soʻzni boshqargan:

Buyurgʻan gʻazallardin tayyar boʻlgʻanlarni yibarildi. (“Munshaot “)

Ani uch qism qilindi. (“Mahbub – ul qulub “)

Navoiy oʻzining “Lisonut tayr “ asarida de- (te-) fe’li bilan boshqarilgan soʻzni tushum kelishigida qoʻllagan:

Orazing gul der edi, qaddini sarv.

Navoiy asarlarida **joʻnalish kelishigining** -gʻa/-ga // -qa/-ka affiksi III shaxs egalik shaklidagi soʻzlarga qoʻshilganda egalik affiksi bilan kelishik affiksi oʻrtasida (n) undoshi orttirilgan:

Meni xayrat maqamingʻa yeturgil. (“Majolisun nafaos “)

“Majolisun nafaos “ asarida joʻnalish kelishigi qoʻshimchasi III shaxs egalik shaklidagi qattiq oʻzakli soʻzlarga -na shaklida qoʻshilgan:

Kular ay husnunga gul-tek engingiz.

Huddi shu asarda joʻnalish kelishigining -a affiksli shakli soʻz asosiga bevosita qoʻshilish holatiga ham guvoh boʻlamiz:

Salayin ozumi ozga adyara // kongulni bagʻlagʻayin ozga yara.

Navoiy davrida joʻnalish kelishigidagi soʻz vositali toʻldiruvchi yoki hol, baʼzan kesim vazifasida qoʻllanilib, “Mahbub-ul qulub “ asarida biror holatga oʻtish, yetishish, biror narsaga erishish kabi maʼnolarni ifodalaydi:

Va hayaligʻa kechmas davlatgʻa sazavar boldi.

“Favoidul kibar “ asarida esa joʻnalish kelishigi oʻrin-payt kelishigi oʻrnida qoʻllangan:

Adam diyarigʻa ham tapmagʻun xabar mendin.

Oʻrin-payt kelishigi Navoiy asarlarida ham deyarli hech qanday oʻzgarishsiz boʻlgan. “Sabʻayi sayyor “ asarida bu kelishik joʻnalish kelishigi oʻrnida qoʻllangan:

Qayda kim konglunguz tilar, yetingiz.

“Majolisun nafaos “ asarida esa chiqish kelishigi oʻrnida ham qoʻllangan:

Atasining yaxshi-yamaninda soz desa bolmas kim, bagʻayat mashhurdur.

Chiqish kelishigidagi soʻz oʻrin holi, payt holi, vositali toʻldiruvchi yoki kesim holida kelib, Navoiyning “Gʻaroyibus-sigʻar” asarida ikki narsa yoki shaxsning biror belgisi, xususiyati, holatiga koʻra bir-biri bilan qiyoslash, chogʻishtirish, ortiq yoki kamligini koʻrsatish maʼnosida qoʻllangan:

Gar tilar-sen, tapmagʻun men natavandin yaxshiroq.

-n (-in / -un) affiksi bilan hosil boʻlgan **vosita kelishigi** Navoiyning “Munshaot” asarida ham uchraydi:

Gar may otidin qalmadi bazm ichra savugʻlugʻ / kelsang ketadur tiralikin dagʻI yarugʻluq.

XULOSA

Kelishiklar bizgacha bunday yetib kelgunga qadar davrlar mobaynida oʻzgarib borgan. Biz esa birgina Navoiy asarlari misolida koʻpgina oʻzgarishlarini guvohi boʻldik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Alisher Navoiy “Munshaot” www.ziyo.uz kutubxonasi.
2. Alisher Navoiy “Majolisun nafois” www.ziyo.uz kutubxonasi.
3. Alisher Navoiy “Mahbub-ul qulub” www.ziyo.uz kutubxonasi.
4. Oʻzbek adabiy tili tarixi. Oʻquv qoʻllanma. A. Muxtorov, U. Sanaqulov. T. Oʻqituvchi 1995
5. Oʻzbek tilining tarixiy grammatikasi. Darslik. T. 2008